

K marxistickému pojetí sociologické metody

MILOŠ KALÁB

Sociologický ústav ČSAV, Praha

Výrazným rysem soudobé světové diskuse o předpokladech, charakteru a funkcích sociologie, která od určité doby tvoří hlavní náplň světových sociologických kongresů i sociologických časopisů, je odklon od úzkého, neopozitivisticky fundovaného sociologického empirismu, spojený s pokusy o výstavbu sociologie jako jednotného, vnitřně strukturovaného teoretického systému schopného účinně zasahovat do cílevědomého přetváření soudobé společnosti. V tomto kontextu, při současném akcentování specifik marxistické koncepce sociologie, je jasné, že *otázky sociologické metody nelze klást izolovaně od otázek sociologické teorie.*

1. Jednota teorie a metody

Příznačným rysem empiristické analytické koncepce sociologie, která donedávna ovládala sociologii, je mimo jiné podcenění významu specifické sociologické teorie pro vypracování sociologické metody.

V souladu s gnoseologickými předpoklady pozitivismu odmítá empiristická sociologie respektovat specifický charakter společenské skutečnosti a pretenduje na vypracování univerzální metody výzkumu, platné pro zpracování jakýchkoli empirických dat. V praxi vede tato tendence k mechanickému přenášení metodologických postulátů z jiných, převážně přírodovědeckých oborů do sociologie. Metodologické postuláty teoretických přírodních věd se absolutizují a vydávají za univerzální metodu. Izolovaná univerzální metoda, povýšená nad teorii, ztrácí svůj nástrojový charakter v procesu poznávání a přetváření společnosti, diktuje výběr vědecké problematiky, stává se kritériem vědeckosti poznání a přes své dílčí pozitivní sociotechnické výsledky se stává konečnou brzdou všestranného rozvoje sociologie jako vědy. Takto metodologickými postuláty omezená sociologie nemůže dostatečně respektovat problematiku, kterou klade sociální skutečnost, a

v důsledku toho i zájmovou motivací sociologického poznání, musí rezignovat na možnost vypracování obecné teorie přesahující induktivní zobecnění empirických dat, a tím i na vědecké předvídání společenského vývoje.

Pro empiristicky orientovanou sociologii se klade problém jednoty teorie a metody jen velmi omezeně. Výstavba teoretického systému sociologie je v tomto případě omezena postuláty univerzální metametody, má převážně apriorní charakter; je bezprostředním vyjádřením a induktivním zobecněním empirických dat, získaných empirickým výzkumem. Takto pozitivisticky pojatá teorie, jež nesmí transcendovat úroveň empirických dat, je vlastně limitována soustavou procedur a technik použitých v empirickém výzkumu. Empiristické pojetí teorie redukuje nutně na minimum i význam teoretických pracovních hypotéz jako východiska empirických výzkumů. Kromě deduktivního systému formálně logických pravidel pro tvorbu hypotéz obsahuje empirickoanalytická metoda pouze požadavek volit výchozí předpoklady účelně tak, aby byly empiricky smysluplné. To znamená, že zárukou vědeckosti pracovní hypotézy jsou především postuláty aprioristicky koncipované metametody.

Problém pravdivosti se tedy neklade v empiristické sociologii jako problém adekvátnosti metody ve vztahu k teorii a teorie ve vztahu k sociální realitě, na úrovni kritéria praxe, nýbrž na úrovni pragmatisticky pojaté účelnosti. Sociální funkce empiristicky pojaté sociologie se omezuje v podstatě na oblast sociotechniky, na problematiku volby správných prostředků k libovolně stanoveným cílům. Do těchto sociotechnických mezí je odkázána i sociální previze a sociologie se tak stává pouhým pomocným prostředkem libovolné racionální sociální manipulace.

Je paradoxní, že k období empiristických závěrů z pozic izolace metody a teo-

rie dospívají i některé koncepce marxistické sociologie, a to právě ty, které v koncipování specifické sociologické teorie vidí nebezpečí infiltrace buržoazní ideologie. Jde o koncepce, které ztotožňují marxistickou sociologickou teorii s historickým materialismem a specifiku sociologie jako vědy charakterizují pouze metodou konkrétních sociologických výzkumů.

Bez ohledu na subjektivní motivaci a přes veškerou odlišnost ideologického východiska je empiristické sociologii a těmto tendencím k redukci obecné sociologie na historický materialismus společné to, že v obou koncepcích není sociologie charakterizována specifickým vědním předmětem a specifickou teorií, ale pouze dílčí metodologií, procedurami a technikami, čímž obě koncepce docházejí k předpokladu z hlediska marxismu naprosto neudržitelnému, že může existovat specifická dílčí metodologie a s ní související procedury a techniky bez příslušné specifické teorie. Z různé ideologické pozice dospívají tedy tyto koncepce k týmž nihilistickým závěrům v poměru k specifické sociologické teorii. Obdobně jako v empiristické koncepci se předpokládá i v této podobě marxistické koncepce nezávislost sociologické metody na příslušné teorii, a tím i na předmětu zkoumání. V obou případech se omezuje funkce sociologie v podstatě na sociotechniku a rezignuje se na vědecké předvídaní na úrovni sociálního vývoje. Není náhodou, že se s touto variantou marxistické koncepce sociologie spojuje nihilistický postoj prosté negace k teoretickým koncepcím nemarxistické sociologie na jedné straně a nekritický postoj k možnosti mechanického přejímání dílčí metodologie, procedur a technik nemarxistické sociologie na straně druhé.

Svým způsobem kompromisní stanovisko mezi úzkým empirismem a koncepcí obecné sociologické teorie představuje v soudobé sociologii Mertonova koncepce *teorie středního dosahu*. I když Merton zásadně neodmítá potřebu obecné teorie, nepovažuje současnou sociologii za zralou k vybudování takové teorie. Teorie středního dosahu, týkající se jednotlivých vymezených stránek společnosti, vymezeného okruhu dat, se mají stát přechodem k budoucí induktivní výstavbě obecné teorie. V Mertonově pojetí se tak stává ak-

tuální sociologická teorie mozaikou teorií středního dosahu, která rezignuje na otázku vzájemné souvislosti těchto teorií, a tím i na otázku obecné metody sociologie.

I tato varianta řešení vztahu teorie a empirie má analogii v diskusi o marxistickém pojetí sociologie. Zatímco jedna část marxistických kritiků koncepce sociologie jako teoreticky i metodologicky samostatné vědy vidí v budování speciálních sociologických disciplín jen projev empiristického rozpadu sociologie a nahrazování obecné, ideologicky významné teorie společnosti sumou ideologicky neutrálních disciplín speciálních, snaží se druhá skupina definovat sféru sociologie právě jako sféru teorií středního dosahu na rozdíl od historického materialismu, který i v této koncepci jediný plní funkce obecné teorie společnosti.

Nedostatek této koncepce vztahu teorie a empirie z hlediska metodologického spočívá jednak v tom, že metodologické postupy na různém stupni obecnosti nejsou uvedeny ve vzájemný vztah, že nejsou strukturovány, a dále pak v tom, že není metodologicky vyřešen výzkum souvztažnosti jednotlivých oblastí sociálního procesu v reálných historických společenských celcích z hlediska komplexnosti. Komplexní výzkum společenských řádů, globálních společností, sociálních hnutí, který má eminentní význam pro pochopení vývojových tendencí soudobé společnosti a který byl tradiční doménou marxismu, je v této koncepci nahrazován studiem izolovaných, omezených oblastí sociálního procesu, čímž je prakticky eliminována právě ta část sociologie, která by byla relevantní jako předpoklad cílevědomého praktického zásahu do sociální skutečnosti. Marxistická kritika koncepce teorie středního dosahu může s úspěchem navázat na Millsovu a Horowitzovu kritiku, měla by se však zároveň pokusit o pozitivní vypracování metod komplexního výzkumu soudobých globálních společností v duchu tradice autentického marxismu.

Vážným a nanejvýš významným pokusem o vybudování *obecné sociologické teorie* a na ní založené metody je v oblasti nemarxistické sociologie koncepce Talcotta Parsonse. Pokud akcentujeme pokus o vybudování obecné teorie sociálního systému jako pokus o obecnou sociologickou

teorii společnosti, lze považovat Parsonsovův pokus z vědeckého hlediska za jednostranný již v samém pojetí sociální skutečnosti a ideologicky pak za konzervativní. Pokud však akcentujeme Parsonsovův pokus založit obecnou sociologickou teorii na obecné teorii činnosti, přičemž pojímáme činnost jako specifickou formu pohybu společnosti, nelze tomuto velkorysému pokusu, inspirovanému i různě zprostředkovanými vlivy marxismu, nepřiznat inspirující význam pro každý další seriózní pokus o vybudování obecné sociologické teorie. I když lze tedy Parsonsovův pokus z marxistického hlediska považovat za jednostranný, založený na zabsolutnění systémové stránky sociální reality, nelze ani z marxistického hlediska odmítat jeho tendenci vybudovat obecnou sociologickou teorii a metodu na podkladě obecné teorie činnosti. Je možno z marxistických pozic kriticky analyzovat konkrétní formy parsonsovského pokusu o koncepci obecné sociologické teorie a metody, nelze však odmítat postulát vypracování takového obecné sociologické teorie a metody. Marxistická kritika parsonsovské koncepce „velké teorie“ nemůže sledovat empiristickou argumentaci, která postihuje sám záměr vybudovat teorii „velkého stylu“, měla by však kriticky poukazovat na to, že teorie je u Parsonse redukována převážně jen na kategoriální analýzu, že konkrétní totalita společnosti je v koncepci redukována pouze na jeden svůj aspekt, na aspekt systému, a ve shodě s tím je i obecná metoda sociologie redukována na funkcionální analýzu. Obecnost parsonsovské „velké teorie“ je dosažena neoprávněným zabsolutněním sice významného, ale přece jen parciálního aspektu společenské reality.

Postulát jednoty teorie a empirie, charakteristický pro výstavbu *marxistické sociologie*, nelze považovat ve světle světové diskuse o koncepci sociologie jako vědy za postulát formální. Není jen výrazem programové opozice proti jednostrannostem spekulativního dogmatismu a plochého empirismu, ale interpretován ve všech svých podstatných dimenzích klade závažné konkrétní požadavky jak na výstavbu sociologické teorie, tak i na výstavbu marxistické sociologické metodologie.

Na úseku metodologie nejde dnes již jen o to, abychom prokázali, že vypracované procedury a techniky empirického sociologického výzkumu jsou aplikovatelné i na jednotlivé stránky socialistické společnosti a že takovýto výzkum je sociotechnicky účelný.

Konečným cílem nemůže být ani metodologické, formálně logické propracování imanentní koherence a čistoty jednotlivých existujících metodologických postupů, zvyšující jejich informační, popisnou a třídící exaktnost, jestliže se zároveň z kompetence těchto postupů apriorně eliminují právě ty nejnaléhavější, životně důležité problémy, které klade přetvářející se sociální praxe.

Nejde o to určit jen kompetenční hranice jednotlivých metodologických postupů, ale i jejich vzájemný vztah a jejich gnoseologickou hodnotu; jde o to integrovat tyto dílčí postupy v náležité proporcii do kontextu celkového procesu poznání sociální reality. V tomto smyslu je potřebné řešit i obecné otázky sociologické metody, vypracovat otevřený model marxistické sociologické metody jako vnitřně diferencovaného systému, v němž by byly integrovány dílčí metodologické postupy, odpovídající různým navzájem se pronikajícím rovinám obecnosti a komplexnosti v jednotě synchronních i diachronních aspektů, se zřetelem na existující poznávací interesy vyplývající z vnitřní rozpornosti sociální reality jako praxe. Jde o to obnovit bez snížení nároků na vědeckost nástrojovost metody ve vztahu k procesu poznání a praktického přetváření společnosti.

Má-li takovýto model přesáhnout postulát formální koherence a pragmatické účelnosti, má-li být dialekticky adekvátní objektivní sociální realitě, nemůže být vypracován bez odpovídajícího teoretického systému, shrnujícího a zobecňujícího dosavadní prověřené poznatky o sociální realitě. Teorie jako otevřený systém poznatků určuje nejen vzájemné vztahy a meze jednotlivých metodologických postupů, ale stává se zároveň zdrojem alternativních pracovních hypotéz, organizujících jednotlivé fáze konkrétního výzkumného procesu a umožňujících adekvátní začlenění dílčích výsledků do celku teorie, což je důležité nejen z hlediska vývoje teorie, ale i z hlediska praxe.

2. Systemologické koncepte sociální reality

Analyzujeme-li dosavadní kritiku úzkého empirismu, tak jak se projevila v diskusi mezi zastánci analytické a dialektické metody, například mezi Popperem a Adornem, Habermasem a Albertem,¹ můžeme z marxistických pozic konstatovat, že dialektická metoda vystupuje v tomto střetnutí především ve své neohegelovské podobě, přičemž je celá diskuse navíc silně ovlivněna neokantovskou koncepcí metodologické antinomie věd nomotetických a idiografických. I když lze ocenit řadu kritických inktiv na adresu jednostranného empirismu, je nutno dát za pravdu Albertovi, jestliže konstatuje, že nevyřešené problémy nejsou v Habermasově dialektické koncepci řešeny, ale spíše překlenující metaforickými obrazy. Marxistický postoj k analytické metodě v oblasti sociologie nemůže být po mém soudu prostou negací analytické metody, ale na podkladě kritické interpretace jednostrannosti a neoprávněných absolutizací spíše integrací všech prokazatelně pozitivních momentů do celkové koncepce sociologické metody.

Jedním z hlavních objektů dialektické kritiky analytické metody je sama výchozí koncepce *systému*. Tato kritika je potud oprávněná, pokud směřuje proti tendencím substituovat pojmem systému samu sociální realitu; vydávat systém za jediný předmět sociologického výzkumu.

Pojem *systému* v nejjednodušším významu vyjadřuje uspořádání elementů. U reálných objektů, s nimiž pracuje sociologie, je každý systém zároveň vzájemným působením elementů, tj. systémem interakčním. To znamená, že reálný systém je určen charakterem elementů a charakterem jejich vzájemných vztahů. Způsob sepětí elementů v systému, jeho relační síť, se pak v této souvislosti označuje jako struktura systému.

Jedním z typů systému používaného v sociologii je *deterministický systém*. Deterministický systém se v obecné podobě definuje jako soubor proměnných, které ve svém vztahu určují soubor jednoznačných a uzavřených transformací.²

Pojetí společnosti jako deterministického systému bylo historicky uplatněno

především v mechanistických koncepcích. *Mechanisticko-deterministický systém* lze definovat jako složenou závislou funkci vnějších faktorů systému. Strukturu takto systémově pojatého objektu lze zkoumat pomocí soustavy transformací, přičemž elementy systému budou závisle proměnnými a vnější faktory budou nezávisle proměnnými. Podle zákona jednoznačnosti je mechanicky determinovaný systém určen, jestliže jsou objeveny proměnné, jimiž jsou jednoznačně určeny transformace hodnot v systému. Tento v podstatě mechanistický model se modifikuje přiznáním skutečnosti, že hodnotě jedné a téže nezávisle proměnné odpovídá několik hodnot závisle proměnných, tj. konstatováním reálné mnohoznačnosti závislosti elementů v systému, která se pak vyjadřuje jako vztah pravděpodobnostní.

Na koncepci mechanických deterministických systémů je založena sociologická *teorie faktorů*. Určitý konkrétní sociální proces se interpretuje jako účinek známých faktorů, nebo v případě *faktorové analýzy* se hledají k známému procesu faktory, které by tento proces vysvětlily. Jako projev mechanicismu se stala teorie faktorů objektem kritiky z pozic dialektické metody. Tato kritika je plně oprávněná, pokud by si teorie faktorů a faktorová analýza kladly nároky stát se obecnou adekvátní metodou analýzy sociální skutečnosti a pokud by vedly k redukci společnosti jako celku na mechanický deterministický systém. Aplikována jako dílčí metoda v širším kontextu dialektické metody na určitý okruh jevů, které mohou být pojaty jako mechanické celky, má však teorie faktorů a faktorová analýza své relativní oprávnění. Jejich omezenost spočívá v tom, že abstrahuje od vztahu elementů a celku v sociální struktuře, že zkoumá především vnější podmíněnost systémově pojatého objektu, čímž zůstává ve stínu samopohyb sociální struktury, že přehlíží problematiku vzájemné souvztáženosti systémů v celku sociální struktury. Sociální proces ve své složitosti nemůže být totiž postižen jediným deterministickým systémem, ale jedině celou soustavou takovýchto systémů, různě spolu spjatých

¹ Jürgen Habermas, *Analytische Wissenschaftstheorie und Dialektik* (Zeugnisse, Frankfurt a. M. 1963). Hans Albert, *Der Mythos der totalen Vernunft*

(Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie č. 2, Köln 1964).

² Viz Zdeněk Strmiska, *Otázky marxistické sociologické teorie*, str. 79 rukopisu.

a interferujících. Interakci deterministických systémů nelze však již vyčerpávajícím způsobem interpretovat mechanickými prostředky vektorového součtu, neboť tato interference může vést k systému nové kvality. Proto, i když uznáme dílčí oprávněnost uplatnění deterministických modelů systému na společnost, nemůžeme společnost jako celek redukovat na mechanistický systém.

Relativně samostatnou a rozporuplnou kapitolu vývoje analytické metody představuje *funkcionalismus*. V elementárním smyslu na úrovni formální analýzy slouží pojem funkce k vyjádření korelací deterministického systému. V tomto smyslu je použito pojmu funkce ve všech výpovědích typu „ x je funkcí y “, které jsou základem explikace deterministických systémů. Typická funkcionalistická analýza, jak se uplatňuje v sociologickém funkcionalismu, však nevychází z deterministické koncepce systému, nýbrž z typu systému autoregulativního s cílovým chováním. To znamená, že do centra pozornosti se dostává vztah elementů a celku systému, popřípadě závislost souvztažnosti elementů na jejich pozici v celku takového systému a závislost tohoto systému na souvztažnosti elementů. Nejde tedy o jakýkoli vztah elementu k systému, nýbrž o vztah k určitému stavu celkové uspořádanosti soustavy, o určitou zaměřenost prvku na efekt vzhledem k cílovému stavu systému.

Nemůže být pochyb o tom, že i funkcionalní analýza postihuje jako komplementární — vedle teorie faktorů a faktorové analýzy — reálný aspekt sociálního procesu. Ve své klasické podobě, reprezentované zejména Malinowskim a Radcliffem Brownem, představuje však zároveň model, který zabsolutňuje pojetí společnosti jako systému s cílovým chováním a jeho statickou rovnováhu, zabsolutňuje eufunkčnost všech elementů vzhledem k systému, izoluje funkční vztahy z celkové sítě sociálních vztahů a redukuje všechny sociální vztahy na vztahy funkční. Tyto negativní a ve svých politických důsledcích konzervativní rysy nese i funkcionalistická koncepce Parsonsova. Reakcí na některé jednostrannosti klasické funkcionalistické koncepce je Mertonova interpretace funkcionalní analýzy, která klade důraz na objektivní a

spekt funkcí a rozlišuje funkční vztahy na eufunkční a disfunkční, čímž činí podstatné kroky směrem k interpretaci dialektické.

Jednostrannou reakci na nedostatky funkcionalismu představují soudobé *konfliktualistické koncepce*, jejichž nejznámějším reprezentantem se stal R. Dahrendorf. I když Dahrendorfova koncepce klade správně důraz na význam rozporných vztahů mezi elementy pro vývoj systému, nelze rozhodně souhlasit s tendencí koncipovat mocenské vztahy jako nezávisle proměnnou při analýze sociálního systému a nahrazovat tak jednostranný ekonomismus stejně jednostranným politicismem.

Funkční analýza není nerozlučně spjata s funkcionalistickou koncepcí a po příslušné reinterpretaci má své plné oprávnění i v kontextu dialektické metody. Marxistická koncepce vychází především z předpokladu, že společnost nelze redukovat na systém s cílovým chováním, že tudíž funkcionalní analýza může být jen dílčím aspektem dialekticky pojaté sociologické metody. Marxistická koncepce funkcionalní analýzy vychází dále z předpokladu, že nelze jednostranně interpretovat elementy z celku systému, že elementy představují substruktury s vlastním samopohybem, jejichž souvztažnost je vnitřním zdrojem samopohybu struktury jako celku. Tím překonává jednostrannosti jak funkcionalistické, tak konfliktualistické koncepce. V rámci dialektiky nemůžeme koncipovat systém s cílovým chováním jako systém charakterizovaný statickou rovnováhou, nýbrž jako systém rovnováhy dynamické, schopný měnit své cílové stavy. Jestliže nelze chápat cílový stav systému jako nediferencovanou a statickou nezávisle proměnnou, jsou disfunkce a afunkce vedle eufunkcí nutným výrazem vnitřní diferenciace a rozpornosti systému. Kromě toho, představuje-li sociální systém „systém systémů“, je nutně každý element funkčně začleněn do řady různých systémů, v nichž může mít také různý funkční význam. Jestliže odmítneme absolutizovat postulát statické rovnováhy sociálního systému, pak nelze jakoukoli disfunkci hodnotit jako jev patologický, nýbrž je nutno rozlišovat disfunkce ohrožující samu existenci společnosti od disfunkcí, které jsou

projevem progresivních vývojových změn systému.

Třetí typ analytické koncepce, vycházející ze systemologického hlediska, představuje *strukturalismus*. Strukturalismus redukuje sociální realitu v podstatě na vztahový systém. Jestliže teorie faktorů a faktorová analýza zkoumaly především závislost vztahů elementů systému na vnějších podmínkách, pak strukturalisticky pojatá vztahová analýza se koncentruje především na charakter vnitřní souvztážnosti elementů v systému a abstrahuje pokud možno od její vnější podmíněnosti. Analytické pojetí struktury vychází z elementárního pojetí struktury jako způsobu sepětí prvků systému, tj. abstrahuje od kvalitativních stránek elementů a systému. Strukturalistická analýza v tomto analytickém pojetí se tedy omezuje na zkoumání relačních sítí systému a — pokud se sociální realita pojímá jako „systém systémů“ — na zkoumání relační sítě mezi těmito různými systémy.

Zvláštním případem zkoumání vztahu systémů je pak výzkum *izomorfismu systému*. Příkladem takto pojaté strukturální analýzy je sociologická koncepce Lévi-Strausse, která vychází z předpokladu, že souhrnný společenský proces lze interpretovat jako uspořádaný proces vzájemné výměny prvků.

Strukturalistické interpretace společnosti jako vztahového systému se mohou spojit s deterministickými či funkcionalistickými interpretacemi. V dialektickém pojetí je použitelná koncepce interpretující sociální systém z hlediska tří proměnných: celku, vztahové sítě a elementů. V tomto pojetí ztrácí pak strukturální analýza svůj úzce vztahový formální charakter.

3. Dialektické pojetí strukturální metody

Teorie faktorů spolu s faktorovou analýzou, funkční analýza a strukturalistická analýza představují základní typy analytické metody, spočívající na teorii systému. Ani v úzce synchronním aspektu však systemologické hledisko nevyčerpává všechny podstatné dimenze sociální reality. Pro systém je totiž příznačné, že je vždy založen na vymezeném okruhu proměnných. Proto při mnohdimenzionálnosti

objektu by bylo teoreticky možné konstruovat pro každý objekt nekonečný počet systémů, přičemž sepětí systémů nemusí mít vždy systémový charakter. Systemologické hledisko je nutně parciální, proto se dialektická analýza sociální reality nemůže na toto hledisko omezit. Vyšší rovinu komplexnosti synchronní analýzy představuje dialektická analýza, vycházející z *marxistického pojetí struktury*.

V marxistickém pojetí se neredukuje struktura na formální vztahovou strukturu, ale zahrnuje se i kvalitativní určení elementů a celku. Má proto spíše charakter modelu konkrétní totality. Z hlediska teorie systému, která ovšem nevyčerpává všechny dimenze struktury, by bylo možné charakterizovat strukturu jako systém analyzovaný z hlediska tří podstatných proměnných: celku, vztahové struktury a elementů. Na úrovni vztahové by bylo možno charakterizovat strukturu jednak vzájemnými vztahy elementů, jednak vzájemným oboustranným vztahem celku a elementů. V dialektickém pojetí nepředstavují pak elementy pasivní atomy soustavy, nýbrž kvalitativně určené samopohybové substruktury, jejichž souvztážnost a vzájemné působení určuje v podstatě samopohyb celku struktury. Přitom se předpokládá, že kvalita celku struktury zpětně určuje kvalitu a souvztážnost elementů. V dialektickém pojetí struktury se spojuje nejen relační aspekt s aspektem kvalitativním, ale i aspekty podstaty a jevu. Pohyb charakterizující relativní stálost struktury je pojímán nejen na jevové úrovni aktuálních procesů, ale i na úrovni existenční podstaty, charakterizující zákonitost fungování struktury.

Marxistická dialektická teorie struktury, jejíž obrysy mohly být v této souvislosti pouze načrtnuty³, představuje významný nástroj dialekticky pojaté strukturální analýzy, neboť umožňuje reinterpretovat a v různých proporcích integrovat pozitivní rysy jednotlivých typů analytické metody. Na vyšší úrovni obecnosti umožňuje pak demystifikovat tradiční kauzální a teleologickou metodu, pokud byla používána k racionální interpretaci zákonitosti fungování sociální struktury, a ukázat obě reinterpretované metody jako komplementární.

³ Podrobněji o podstatných aspektech sociální struktury viz Kaláb, Strmiska: *K některým otázkám marxistického pojetí sociologické teorie*, Sociologický časopis č. 1, 1967.

Dialekticky pojatou strukturální analýzu lze velmi dobře charakterizovat na metodě Marxova *Kapitálu*. Když v doslovu k druhém vydání *Kapitálu* Marx charakterizuje svůj metodologický postup, rozděluje ho v podstatě do čtyř fází: 1. podrobné osvojení látky, 2. analýza různých forem jejího vývoje, 3. interpretace vnitřní spojitosti těchto forem, 4. výklad skutečného pohybu, jímž se životu látky dostává ideálního zobrazení, které se může na první pohled jevit jako apriorní konstrukce⁴. Poslední bod se obvykle vykládá jako pedagogická záležitost; ve skutečnosti však představuje právě onen stupeň obecné metody, kterým marxismus překračuje hranice metody analyticko-empirické.

První fáze, totiž „podrobné osvojení látky“, zahrnuje především získání relevantních informací. Mají-li být empirická data relevantní, musí být jasný výzkumný zájem a v souladu s ním na podkladě dosavadního stupně vývoje teorie sestavená, logicky konzistentní a empiricky smysuplná hypotéza. Do tohoto stupně tedy patří získávání faktických dat podle plánu výzkumu se zřetelem na pracovní hypotézu.

Druhá fáze, totiž „analýza různých forem vývoje látky“, představuje na úrovni strukturální analýzy převedení empirických dat na racionální konstrukci na základě manipulace objektem výzkumu při přesně vymezených proměnných. V oblasti přírodních věd lze manipulaci realizovat experimentem a provést kontrolované pozorování chování objektu v izolovaném poli při různých stanovených mezních podmínkách, za okolností reprodukovatelných libovolným subjektem, dávající intersubjektivně platné závěry. Jelikož ve společenských vědách je možnost experimentu vždy omezena a nejčastěji téměř vyloučena, platí Marxova teze o nutnosti nahradit experiment abstrakcí. Místo reálné manipulace objektem musí nastoupit manipulace imaginativní. Explikace různých forem chování objektu pak spočívá v hledání algoritmů umožňujících jejich jednotnou interpretaci.

Až k této fázi zjišťování empirických pravidelností dochází každá empiricko-analytická metoda i na úrovni tzv. plo-

chého empirismu. Již v této fázi poskytuje výzkum sociotechnické závěry.

Třetí fáze, spočívající v „interpretaci vnitřní spojitosti forem vývoje látky“, reprezentuje v podstatě explikaci interference a interakce na druhém stupni odhalených algoritmů. Až na tuto úroveň dospívají tzv. teorie středního dosahu jako k hranici empiricky přímo či nepřímo ověřitelných zákonů.

Specifickou rovinu, která přesahuje úroveň empiricko-analytické metody a bezprostředního empirického ověření, představuje čtvrtá fáze. Jde v podstatě o deduktivní racionální rekonstrukci algoritmů z axiomatických vět. Teprve čtvrtá fáze představuje obecně teoretickou úroveň postihující strukturu objektu a je relevantní pro vypracování obecné metody. Teprve na této úrovni je dokončen postup, který Marx charakterizuje jako postup od konkrétně smyslových určení k určením abstraktním. Teprve na tomto stupni lze hovořit o reprodukci konkrétna myšlením, o přeměně „smyslově konkrétního“ v „duchovně konkrétní“.

Deduktivní postup výstavby teoretického systému v této čtvrté fázi strukturální analýzy se ověřuje jednak konfrontací s výsledky historické analýzy objektu, jednak platností axiomat pro libovolný okruh jevů zkoumané oblasti, tedy jejich explikačním potenciálem. Prověřená axiomata obecné teorie si mohou zachovat metodologický význam jen potud, pokud jsou neustále korigována empirií, pokud se nestanou dogmatickým univerzálním explikativním schématem, do něhož se skutečnost přisekává jako do Prokrustova lože. Obecná metoda opírající se o takto vybudovanou obecnou teorii objektu může přesně vymezit místo dílčích metod, procedur a technik v celkovém procesu výzkumu a zabránit tak neoprávněnému jejich zabsolutňování či nekompetentnímu použití.

4. Jednota strukturální a historické metody

Pojem struktury i v jejím dialektickém, kvalitativním pojetí nelze ztotožňovat s marxistickým pojmem *konkrétní totality*, který klade například Habermas jako dialektický antipod systému. Pojem struk-

⁴ Viz K. Marx, *Kapitál I*, Praha 1953, str. 30.

tury postihuje sociální skutečnost především v její diskontinuitě, v její vnitřní diferenciaci, a abstrahuje od stránky kontinuální, nepostihuje difúzní, nestrukturované celky. Kromě toho, i když strukturální aspekt v dialektickém pojetí není statický, postihuje pohyb sociální reality pouze ze stránky fungování, tj. opakovaného pohybu, jímž struktura reprodukuje svou existenci na dané kvalitativní úrovni; zachycuje tedy pouze změny ve struktuře. Pojem konkrétní totality však implikuje i historickou dimenzi sociální skutečnosti, tedy přeměnu sociální struktury, její vývoj, jako druhý podstatný aspekt sociálního pohybu. Respektování této historické dimenze odlišuje podstatně dialektickou koncepci metody od koncepce analytické, obdobně jako respektování strukturální dimenze odlišuje marxistickou dialektickou koncepci od koncepcí novohegelovských, redukujících společenský pohyb na vývoj a společenské zákony na historické zákony vývoje.⁵

Jednota strukturálního a historického momentu v dialektické metodě odpovídá dvěma objektivním aspektům pohybu objektivní reality: aspektu fungování a aspektu vývoje. Jednota obou momentů nevylučuje existenci dvou metod, strukturální a historické. Jednota obou aspektů se však uplatňuje specifickým způsobem uvnitř obou typů. Přitom nutno poznamenat, že oba typy metod se uplatňují při zkoumání jak přírody, tak společnosti. Patří k přežitkům neokantovství, jestliže se v současné diskusi o analytické a dialektické metodě znovu objevují názory, jakoby strukturální metoda platila pouze v oblasti přírodních věd a historická metoda pouze v oblasti věd společenských.

R. K. Popper jako zastánce analytické metody popírá možnost existence historických zákonů. Pro Poppera jsou pouze teoretické vědy generalizující, kdežto historické vědy považuje v podstatě za idiografické, to znamená, že v historických vědách se redukuje významný zájem na výklad jednotlivých událostí. Podle Poppera se hypotézy v generalizujících vědách vztahují na deduktivně zvolené zákony při libovolně stanovených mezních

podmínkách, zatímco v historických vědách se vztahují na tyto mezní podmínky, které se pak přijímají jako příčiny jednotlivých historických událostí. Jakmile se výzkumný zájem odpoutá od hypoteticky singulárních vět, pak se podle Poppera stává historik teoretikem, sociologem. Habermas v polemice s Popperem se sice ohrazuje proti restriktivnímu pojetí zákona a hájí existenci historických zákonů, zároveň však restringuje platnost strukturálních zákonů jen na izolované úseky stacionárních souvislostí s opakovatelným průběhem a zdůrazňuje, že společenské systémy, které existují v živých historických souvislostech, nenáleží k takovým systémům s opakovatelným průběhem. Celá diskuse kontaminuje zřejmě dvě odlišné roviny diferenciaci věd: rovinu strukturální a historickou a rovinu zobecňující a individualizující, které se promítají jak do věd přírodních, tak do věd společenských, a zároveň svědčí o principiální nejasnosti v otázce relativní stálosti a proměnlivosti jako dvou nutných objektivních aspektů jakéhokoli reálného procesu, ať již přírodního nebo společenského. Uznávat kvalitativní odlišnosti sociální a přírodní formy pohybu neznamena totíž ignorovat jednotu hmotného pohybu vůbec.

Marxisticky pojatá *historická metoda* musí procházet obdobnými fázemi jako metoda strukturální: přes stádium získávání informací, hledání algoritmů až k deduktivní rekonstrukci algoritmu z axiomatických vět. To znamená, že i historické vědy si kladou za úkol nalézt zákony, ovšem nikoli fungování, ale vývoje struktury. Přitom se chápe vývoj vždy jako vývoj určité, určitým způsobem fungující struktury. Strukturální analýza umožňuje historii, aby tendence dějinného vývoje nebyly do vývoje subjektivisticky implikovány, ale objektivně vyvozovány komparací vývojové řady strukturálních průřezů. V tomto smyslu platí Marxova teze, že kategorie vyjadřující poměry a diferenciaci vývojové vyššího stadia sociální nebo přírodní reality dovolují proniknout do stadií předchozích, že „anatomie člověka je klíčem k anatomii opice“.

⁵ Třetí podstatnou dimenzi konkrétní totality, kterou ponecháme v tomto kontextu stranou, jejíž důsledné respektování však rovněž odlišuje analytickou a dialektickou koncepci metody, je dimenze v podstatě gnoseologická, tj. projekce

poznávajícího subjektu v metodě a její objektivní interpretace. Z tohoto hlediska vystupují do popředí především sémantické aspekty teorie a metody.

Kategorie „smyslu dějin“ se v marxistickém pojetí vývoje demystifikuje a desubjektivizuje a převádí se na problematiku souvztažnosti jednotlivých vývojových etap a celku vývojové souvislosti, na problematiku kontinuálních a diskontinuálních aspektů kvalitativních přeměn struktury. V tomto smyslu lze charakterizovat dialektickou koncepci historické metody věd jako strukturálně historickou.

Obdobně pak dialekticky pojatou strukturální metodu by bylo možno charakterizovat jako historicko-strukturální. Dialekticky pojatá strukturální metoda musí totiž především respektovat skutečnost, že daná struktura je produktem dosavadního vývoje a substrátem budoucího vývoje. Tento aspekt klade především meze neoprávněným časovým transpozicím výsledků strukturální analýzy. Obdobně jako se opírá historická analýza o strukturální, opírá se i strukturální analýza o historickou. Historická analýza objektu usnadňuje kategoriální analýzu objektu, odlišení podstaty a jevu, a poskytuje empiricky relevantní kontrolu pro deduktivní rekonstrukci algoritmu, pro celý proces „myšlenkové reprodukce konkrétna na podkladě abstraktních určení“.

5. Problém vědy a praxe

Na podkladě realizace jednoty strukturální a historické metody v dialektice postavil marxismus poprvé problematiku „smyslu dějin“ a „dějinných tendencí“ na vědecký základ jako problematiku jednoty strukturálních a historických zákonů pohybu společnosti. Tato skutečnost má zásadní význam pro marxistické pojetí vztahu vědy a praxe, které se rovněž úzce dotýká celkového pojetí sociologické metody.

Analytická teorie klade ústy Popperovými striktní požadavek prověřovat poznávací interesy podle toho, zda jsou imanentně vědecky či jenom životně prakticky motivovány. Smyslem tohoto rozlišení není hledat zákonitou spojitost dvou interesů, ale vyloučit „životně praktické“ interesy z kompetence vědy. Je příznačné pro úzký empirismus a jeho diktaturu metodologických postulátů, že se spojuje s krajním subjektivismem. Popper, který neuznává historické zákony ani v přírodě, ani ve společnosti, je s to pojímat „smysl dějin“ jediné jako subjektivní rozhodnutí

prosadit libovolně zvolený smysl do dějin. Z empiristického, objektivistického hlediska, neuznávajícího historické zákony, nelze klást na vědecké úrovni otázku souvztažnosti a koincidence objektivních vývojových zákonů a cílů sociální činnosti. Sociální zákon je v neopozitivistické koncepci redukován na zákon fungování a sociální praxe na chování; proto se otázka cílevědomé přeměny společnosti redukuje na využití vědeckých sociálních technik pro prosazování libovolně zvoleného cíle.

Dialektická teorie je založena na koncepci jednoty strukturálních a historických zákonů a na pojetí sociálního procesu jako činnosti (zahrnující jak moment objektivní podmíněnosti, tak i moment subjektivní tvořivosti). V dialektické teorii, kde se klade otázka adekvátnosti metody vzhledem k teorii a teorie vzhledem k objektivní realitě, se musí nutně klást i otázka reálné souvztažnosti problémů sociální skutečnosti a problémů vědy, imanentních vědeckých a praktických sociálních interesů. Tato souvztažnost se neodkazuje do sféry libovolných subjektivních rozhodnutí, ale stává se předmětem vědecké analýzy a výsledky této analýzy jsou aplikovatelné při koncipování orientačních variant praktické činnosti.

Pozitivismus nezná vědecké prostředky, jimiž by mohl postihnout souvztažnost poznání a hodnocení. Hypotézy vztahující se k zákonům fungování jsou empiricky prověřitelné, proto spadají pod kritérium správnosti, kdežto hodnotící výroky o sociálních normách jsou mimo oblast správnosti, neboť jsou sférou subjektivního rozhodování. Je tedy možná racionální volba prostředků k libovolně zvolenému cíli, nikoli však racionální volba cílů. Racionální volba cílů se připouští jen v aspektu, v němž cíle hrají úlohu prostředku vzhledem k libovolně zvolenému kritériu.

Dialektická metoda je v souladu s analytickou metodou, pokud se snaží vyloučit *apriorní* hodnocení z empirického výzkumu a empirického zobecnění. Ani analytická, ani dialektická metoda nevylučují hodnoty ze sféry teorie jako *předmět* výzkumu, ani jako složku koncipování vědecké (tj. o vědu se opírající) metody jednání. Nicméně vědecká metoda jednání v kontextu dialekticky pojaté konkrétní totality se neomezuje jen na úroveň so-

ciotechniky. Dialektická metoda, vycházející z jednoty strukturální a historické metody, vede k uznávání nejen strukturálních, ale i historických zákonů. Překračuje úzký horizont empirického pojetí teorie nejen tím, že rozšiřuje metodologické prostředky o racionální dedukci algoritmů z axiomatických vět na úseku strukturální analýzy, ale také tím, že činí totéž na úseku analýzy historické. I když je empirická prověřitelnost této dedukce jen zprostředkovaná a metodologický postup spočívá především na logických pravidlech, spadá plně do sféry legitimních vědeckých operací. Koncepty obecné vývojové teorie si vytváří dialektická metoda nové prostředky k vědeckému odvozování historicky podmíněných principů lidského jednání a posunuje hranici racionality rozhodování do podstatně obecnějších a perspektivnějších dimenzí. O vědecké metodě jednání je tedy možno hovořit v kontextu dialektické metody i na úrovni historického vývoje společnosti, avšak při plném vědomí toho, že ani dialektická metoda není s to zajistit plnou racionalitu při rozhodování a volbě cílů společenské činnosti.

Резюме

Милош Калаб: К марксистскому пониманию социологического метода

1 Единство теории и метода

Эмпирически-аналитическими концепциями недооценивается значение теории разработки метода. Универсальный метаметод становится критерием подбора проблематики, а метод теряет так инструментальный характер, теория имеет апостериорный, только индуктивный характер, ограниченную величину эмпирических дат. Эти концепции отказываются от проблемы соразмерности метода к социальной реальности.

Концепция «теория среднего предела» представляет компромиссную точку зрения между эмпиризмом и требованиями построения социологической теории. Социологическая теория редуцирует здесь мозаику теории среднего предела, без того, чтобы анализировать их отношение. Концепция отказывается от исследования глобальных обществ на уровне комплексности.

Попытка построения общей социологической теории представляет функционалистическую концепцию Парсонса. Однако конкретная совокупность общества здесь сокращена только на системный аспект, а метод на функциональный анализ.

Задачей марксистской социологии является построение социологического метода на основе единой, внутренней дифференцированной, открытой теоретической системе.

2 Системологическая концепция социальной реальности

Детерминистическая система анализирует или внешнюю обусловленность системы или отношения между элементами системы. Это касается комплекта переменных, определяющих комплект однозначных и законченных трансформаций. Методы из этого вытекающие бывают применимые, однако опускают из виду возникновение новых детерминистических систем и проблематику соединения систем.

В функциональной концепции центром внимания является отношение элементов и всей системы. Абсолютирует понимание общества как систему с прямым поведением, статическое равновесие и функциональные отношения. Функциональным анализом можно воспользоваться при предположении соблюдения саморазвития и соотносительности элементов, при предположении введения системы способной менять свои положения в целл.

Структурализм кладет в центр внимания соотносительности элементов и систем, однако абсолютирует отношение и возобновляет качественное определение целого и системы. Можно им воспользоваться прежде всего для исследования изоморфизма систем.

3 Дialeктическое понимание структурального метода

В диалектическом понимании можно характеризовать структуру с точки зрения трех переменных: качественного определения элементов, целого и относящейся системы. В этом смысле представляют модель дисконтинуально понятой социальной реальности. Структура здесь определена отношениями между элементами и отношением целого и элементов. Диалектический структуральный метод включает четыре фазы: 1 детальное освоение содержания, 2 анализ разных форм его развития, 3 интерпретацию внутренней связи этих форм, 4 изложение настоящего движения на основе дедуктивной рациональной реконструкции алгоритма из аксиоматических предложений. Четвертую фазу переступает диалектическое понимание границы эмпиризма.

4 Единство структурального и исторического метода

Структуральный аспект постигает конкретную totalidad общества только по линии действия. По линии развития, т. е. изменения системы, постигает метод исторический. Соблюдение единства структурального и исторического анализа отличает марксистский метод от метода аналитического и неогегельского.

5 Проблема науки и практики

В диалектической теории ставится вопрос соотносительности проблемы социальной реальности и проблемы науки, имманентных научных и практических социальных интересов как научная проблема. Диалектический метод находится в связи с аналитическим, поскольку старается исключить априорную оценку. В отличие от аналитического метода диалектический метод признает однако не только структуральные, но и исторические объективные законы. Расширяет методологические средства об рациональной дедукции алгоритмов и ак-

симпатических предложений не только на участке структурального анализа, но и на участке исторического анализа.

Summary

Miloš Kaláb: Comments on the Marxist Conception of the Sociological Method

1. Unity of Theory and Method

Empiristic analytical conceptions underestimate the import of theory for elaborating a method. A universal metamethod becomes a criterion in selecting the problems and the method thus loses its instrumental character; the theory has an a posteriori, exclusively inductive character, limited by the extent of empirical data. These conceptions resign the problem of adequacy of the method to the social reality.

The conception of the "middle-range theory" represents a compromising viewpoint between empiricism and the claims of building up a sociological theory. Here the sociological theory is reduced to a mosaic of middle-range theories, the relations of which are not analysed. The conception resigns the research of global societies.

An attempt at building up a general sociological theory is represented by Parsons' functionalistic conception. The concrete totality of society, however, is here reduced only to the system aspect and the method to the functional analysis.

The task of the Marxist sociology is to build up a sociological method on the basis of a uniform, internally differentiated, open theoretical system.

2. The Systemological Conception of Social Reality

The deterministic system analyses either the exterior conditioning of the system or the relations among the elements of the system. It is a matter of a set of variables which determine the set of unambiguous and closed transformations. The methods derived from this can be applied, but they overlook the emergence of new deterministic systems as well as the problems of connecting the systems.

In the functionalistic conception the relation between the elements and the system as a whole represents the center of attention. It absolutizes the conception of society as a system with purposeful behaviour, as well as the static balance and the functional relations. The functional analysis is applicable on the assumption that self-development and correlations of elements are respected

and that a system capable of changing its aimed-at states will be introduced.

Structuralism focuses its attention on the correlation of elements and systems, but it absolutizes the relational aspect and innovates the qualitative determination of the whole and of the elements. It can be used permanently in the research of the isomorphism of the systems.

3. The Dialectical Conception of the Structural Method

In the dialectical conception structure can be characterized from the viewpoint of three variables: the qualitative determination of the elements, of the whole and of the reference system. In this sense they represent a model of a discontinuously conceived social reality. The structure is determined by the relations among the elements and by the relation between the whole and the elements. The dialectical structural method includes four phases: 1. the complete mastery of the subject-matter, 2. the analysis of various forms of its development, 3. the interpretation of the inner connections of these forms, 4. the explanation of the real motion on the basis of a deductive rational reconstruction of the algorithm from axiomatic theorems. In the fourth phase the dialectical conception transgresses the limits of empirism.

4. Unity of the Structural and the Historical Methods

The structural aspect deals with the concrete totality of society only from the viewpoint of functioning. The developmental aspect, i.e. the changes in the system, are dealt with by the historical method. The fact of respecting the unity of the structural and the historical analyses differentiates the Marxist method from both the analytical and the neo-Hegelian methods.

5. The Problem of Science and Practice

In the dialectical theory the question of the correlation of the problems of social reality and the problems of science, of immanent scientific and practical social interests, is presented as a scientific problem. The dialectical method is in harmony with the analytical method, in as much as it tries to eliminate a priori valuation. In contrast to the analytical method, however, the dialectical method recognizes not only structural but also historical objective laws. It extends methodological instruments by the rational deduction of the algorithms and axiomatic theorems not only in the area of structural analysis but also in that of historical analysis.